

УДК [338.43 : 334.73] : 339.1

В.В. БОРЩЕВСЬКИЙ, доктор економічних наук, доцент,
завідувач відділу транскордонного співробітництва та
розвитку територіальних громад
Інститут регіональних досліджень НАН України
В.М. МАГАС, кандидат економічних наук, доцент
Львівський національний університет імені Івана Франка

Сільськогосподарська кооперація: ринкові механізми розвитку

Постановка проблеми. Одне з центральних місць у системі сучасних пріоритетів розвитку сільського господарства України відводиться кооперації. На різних шаблях владної ієрархії, серед учених-економістів, у колах фахівців з питань розвитку аграрного бізнесу та в інших експертних середовищах дедалі частіше кооперація розглядається як засіб підвищення ефективності функціонування аграрного сектору й важливий чинник життєдіяльності сільських територій.

Проблемам кооперації присвячено низку програмних документів, розроблених як на рівні уряду, так і на регіональному та локальному шаблях. Наприклад, у проекті Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів України на 2013-2020 роки наголошується: «Коли в наші дні ведуть мову про розвиток сільських територій, то часто покладають надії на кооперацію. Саме слово кооперація стало самим ходовим у нашому спілкуванні. Проте, розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації є однією з найбільш гострих проблем в Україні. Зважаючи на те, що Україна є потужною аграрною країною, розвиток кооперації сприятиме і вирішенню продовольчої безпеки і розвитку сільських територій» [13].

Окремий пункт, присвячений розвитку сільськогосподарської кооперації як одному з пріоритетів формування інфраструктури

аграрного ринку, містить також Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року. Зокрема, вона декларує необхідність «сприяння процесам кооперації, особливо за участю дрібних сільськогосподарських товаровиробників, із боку державних органів управління аграрним сектором шляхом виділення в їх структурі спеціальних підрозділів із функціями координації розвитку виробничої і обслуговуючої кооперації й інспектування ідентичності сільськогосподарських кооперативів, їх об'єднань з урахуванням кооперативних принципів та відповідно до актів законодавства» [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвитку кооперації на селі присвячені також численні наукові праці вітчизняних авторів, у яких відображено різні аспекти позитивного впливу коопераційних процесів на функціонування сільської економіки.

Так, М. Павличенко стверджує: «Кооперація сільськогосподарських товаровиробників набуває особливого значення в умовах функціонування ринкової економіки, оскільки ця форма співробітництва захищає соціальні й економічні права та інтереси сільського населення, сприяє адаптації господарств до умов ринку, створює умови для максимальної реалізації можливостей індивідуального виробника-власника, особливо дрібного і середнього, й одержання додаткового прибутку від колективно прийнятих заходів» [11, с. 38].

© В.В. Борщевський, В.М. Магас, 2014

М. Малік та О. Козак акцентують увагу на тому, що сільськогосподарська кооперація як особлива форма соціально-економічної діяльності є важливим інститутом, що протистойть експансії спекулятивного посередницького капіталу на селі, а її розвиток сприятиме завершенню реформ, оскільки об'єднуватиме незалежних товаровиробників-власників, які мають спільні економічні інтереси [10, с. 7].

На думку О. Клокара, «комплексний розвиток сільських територій та різних форм зайнятості сільського населення можливий лише за умови налагодження ефективної сільськогосподарської кооперації в аграрному секторі економіки» [6]. Він також наголошує: «Розвиток аграрного сектора економіки та сільських територій загалом, ефективна реалізація реформ у даному напрямі й підвищення добробуту селян можливі лише за умови налагодження дієвої сільськогосподарської кооперації» [5].

Е. Сіра вказує на те, що кооперація є єдиним шляхом до виживання дрібних фірм у боротьбі з великим капіталом: «Завдяки об'єднанню у кооперативи селяни матимуть змогу використовувати усі переваги великого товарного виробництва і забезпечити собі гідний рівень доходів» [14].

Г. Черевко відзначає: «Важливою запорукою продуктивної інтеграції України до ЄС на основі інтенсивного розвитку агропромислового комплексу є кооперація, оскільки вона уможливорює здійснювати укрупнення виробництва сільськогосподарської продукції та її переробки дрібними аграрними підприємствами на засадах їх соціально справедливого співробітництва й паритетного розподілу одержаного кінцевого корисного ефекту між усіма учасниками цієї кооперації, що особливо важливо в умовах функціонування України як члена СОТ» [18, с. 200].

Разом із цим більшість вітчизняних науковців оминають своєю увагою аналіз ринкових механізмів формування та активізації сільськогосподарської кооперації в українських реаліях. Натомість, досвід провідних аграрних держав світу показує, що ігнорування ринкової компоненти розвитку сільськогосподарської кооперації не дає змоги сподіватися на її успішність у довгостроко-

вій перспективі. Адже кооперація за своєю природою є феноменом суто ринковим, а її поширення неможливе поза такими інститутами сучасного ринку, як приватне підприємництво, відкрита конкуренція, місцеве самоврядування й самоорганізація сільського населення.

Мета статті – розкриття ринкового сенсу категорії «кооперація» в контексті функціонування аграрного сектору вітчизняної економіки, а також виявлення ринкових механізмів активізації коопераційних процесів у сучасному українському селі.

Виклад основних результатів дослідження. Термін «кооперація» походить від латинського «cooperatio» – взаємодія, відображаючи форму організації економічної діяльності людей та організацій для спільного досягнення загальних цілей або задоволення потреб [7].

При цьому, за певних обставин, вміння співпрацювати може виявитися необхідним елементом виживання для окремих індивідів у єдиній спільноті (мікросоціумі). Насамперед, це стосується дрібних товаровиробників в умовах конкуренції з потужними агрохолдингами, що спостерігається в сучасному українському селі. Саме це й актуалізує проблему розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні у різних її формах: виробничій, обслуговуючій, споживчій, закупівельно-збутовій, кредитній. Адже в нинішніх умовах заготівля, переробка та збут сільськогосподарської продукції в нашій державі є значною мірою монополізованими. Наприклад, вітчизняні асоціації переробних підприємств, зокрема в м'ясо-молочній промисловості, засвоїли практику узгодження закупівельних цін, яка фактично виключає конкуренцію. При цьому Мінагрополітики України, як правило, йде на зустріч вказаним асоціаціям як виразникам інтересів галузі, підтримуючи тим самим ініціативи, спрямовані на монополізацію ринків. У такій ситуації кооперація стає для селян чи не єдиним варіантом забезпечити власну конкурентоспроможність через налагодження прямих контактів зі споживачами продукції.

Разом із цим слід розуміти, що кооперація не може набути достатнього поширення без формування інституційного середовища,

орієнтованого на забезпечення трансформації короткотермінових потреб дрібних сільгоспвиробників у їх стабільну економічну мотивацію. Тобто, сільськогосподарська кооперація набуде свого достатнього поширення лише тоді, коли одержання довгострокової економічної вигоди її учасників від спільних дій перевищуватиме рівень понесених ними трансакційних витрат.

Ця теза підтверджується висновками відомих дослідників і теоретиків кооперативного руху. Наприклад, М. Туган-Барановський відзначав, що кооперація, яка своїм зародженням зобов'язана благородній ідеї доброчинності, набула поширення радше всупереч декларованим цілям її фундаторів, а саме – завдяки комерційній складовій та приватному економічному інтересу. Зокрема, він констатував: «Виявилось, що благодійні функції суспільства не одержали розвитку, а кредитна функція розросталась і витіснила інші. Таким чином, селянська кооперація... виникла в результаті переробки самим життям організацій, створених з іншими, аж ніяк не корисливими господарськими цілями» [15, с. 229].

П. Кропоткін наголошував: «Кооперацію, особливо у Великобританії, часто описують як «індивідуалізм на акціях» і, безсумнівно, що в справжньому своєму вигляді вона, дійсно, сприяє розвитку кооперативного егоїзму не тільки по відношенню до суспільства взагалі, але й у середовищі самих кооператорів» [8].

Ці тези перегукуються з висновками сучасних українських дослідників, які акцентують увагу на ринкових аспектах розвитку сільськогосподарської кооперації. Так, В. Зіновчук зазначає: «Розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації слід розглядати як об'єктивно необхідний етап формування ринкової економічної системи та невід'ємну складову становлення демократичного суспільства в Україні» [4]. Водночас він констатує: «Відомо, що мотивація вступу в кооперативи пов'язана з одержанням вигід групової взаємодії. На практиці створення кооперативів найчастіше відбувається у формі проявів професійної солідарності товаровиробників, їх ознайомлення з позитивним досвідом своїх колег (у т. ч. зарубіжних) і не без певного зовнішнього

впливу (наприклад, представників органів державної виконавчої влади й місцевого самоврядування, наукових консультантів, експертів міжнародних проектів технічної допомоги та ін.)» [3].

Ю. Губені акцентує увагу на тому, що нині селянам немає сенсу об'єднуватися у кооперативи, оскільки вони від цього тільки програють. Це зумовлено відсутністю в Україні необхідних економічних, адміністративних та інфраструктурних підстав для розвитку кооперації [9]. Зокрема, він зазначає: «Ситуація на ринку така, що навіть згрупувавшись, ви не купите виробничого ресурсу дешевше, ніж ті, що роз'єднані. Є винятки, але правило таке – монополізований ринок диктує свої умови. Ви не купите ресурсу дешевше. Ви не продасте свою продукцію дорожче об'єднавшись, ніж поодиночки. Більше того, селяни здивовані, навіть якщо ми об'єднаємося в кооперативи, будемо продавати молоко по 2,5-3 грн. А я продаю людям по 4 грн. Яка вигода об'єднуватися?!» [2].

На думку А. Пантелеймоненка: «Стримуючим фактором щодо розвитку різних видів вітчизняної кооперації є нерозуміння широкими верствами українського суспільства сутності та мети справжніх кооперативних організацій. Така ситуація є не випадковою. Деформоване уявлення про кооперативи формувалось упродовж усього періоду існування радянської командно-адміністративної системи» [12].

Враховуючи вищесказане, не викликає особливого здивування той факт, що в Україні розвиток сільськогосподарської кооперації пов'язується не стільки з ринковими механізмами саморозвитку й самоорганізації, які ґрунтуються на приватному інтересі та відкритій конкуренції, скільки з намаганнями чиновників реалізувати кооперативну ідею за звичним для себе сценарієм: «згори». Такий підхід передбачає першочергове прийняття на урядовому рівні низки програмних документів, які потім, шляхом директивних вказівок, наказів і розпоряджень доводяться до обласних та районних держадміністрацій, а ті, згодом, формально звітують про їх виконання. Як наслідок, де-юре кооперація на селі розвивається, а де-факто – ні.

Часто до такої імітації долучаються й міжнародні донорські організації, які надають допомогу, нібито, на благородну мету розвитку кооперативного руху, а насправді виявляється, що підтримують віртуальні процеси «псевдокооператизації».

У цьому контексті достатньо промовистим є узагальнення В. Зіновчука: «Крах утриманської психології, орієнтованої на міфічну донорську допомогу або безоплатну фінансову допомогу держави, зазвичай, призводить до стримування, а згодом – до помітного охолодження первинних поривів засновників кооперативу. Цим можна пояснити, чому така величезна кількість кооперативів в Україні залишається всього лише зареєстрованими, інші ледь животіють, а треті – працюють зі значним порушенням фундаментальних принципів кооперації, або навіть пристосувавшись до тіньового бізнесу. Не є секретом, що багато кооперативів створювалися під міжнародні донорські програми і припинили своє існування відразу ж після закінчення цих програм. Можливість одержання державних грантів на розвиток кооперативів, як правило, призводить до цілої хвилі створення підприємницьких квазі-кооперативних структур, що *de-jure* називають себе кооперативами, а *de-facto* нічого спільного з ними не мають» [3].

Таким чином, чергові ініціативи «згори» щодо розвитку сільськогосподарської кооперації не лише дратують її потенційних учасників, але й починають викликати у них острахи. Адже більшість «ініціаторів» реалізують свої реформаторські ідеї ще з початку 90-х років минулого століття, маючи у своєму «послужному списку» такі відверто руйнівні проекти (з погляду формування в Україні цивілізованого аграрного ринку), як паювання майна та землі, розвал інфраструктури й розкрадання цілісних майнових комплексів колишніх колгоспів і радгоспів, намагання створити ринок земель в умовах тотального домінування агрохолдингів тощо.

Особливо небезпечними, з погляду запровадження ринкових механізмів розвитку сільськогосподарської кооперації, є спроби реалізувати відповідні програми виключно за рахунок державної фінансової підтримки. В українських реаліях це означає лише одне:

подальшу деформацію інституційного середовища аграрного ринку через поширення корупції та інших зловживань. Крім того, це супроводжуватиметься вихолощенням ринкової сутності, а відтак і самого сенсу сільськогосподарської кооперації.

Для недопущення такого варіанта розвитку подій необхідно відмовитися від нинішньої практики насаджування кооперації «згори», вдавшись, натомість, до формування інституційного середовища, орієнтованого на еволюцію кооперативних процесів «знизу». При цьому слід зрозуміти, що будь-які об'єднання не будуть стійкими, якщо їх учасники не виявлятимуть у цьому постійної економічної заінтересованості. Тому кооперація непотрібна задля самої кооперації. Вона має бути важелем розв'язання конкретних актуальних проблем функціонування аграрного сектору й розвитку сільських територій.

Принагідно слід відзначити, що для ефективної координації зусиль певної групи людей потрібна, з одного боку, наявність спільного бачення ними однакових засобів досягнення власних цілей, а з іншого – існування певних норм та цінностей, які б ці люди поділяли, і яких би дотримувалися в процесі спільної діяльності. Без цього взаємодія неможлива, кооперація безперспективна, а сама спільнота приречена на розпад.

Так, Нобелівський лауреат Ф. Гайєк зазначав: «...співробітництво, як і солідарність, передбачає високу ступінь згоди як із приводу цілей, так і з приводу засобів їх досягнення. Вона має сенс у малій групі, члени якої володіють схожими звичками, знаннями й уявленнями про свої можливості. Вона навряд чи має якийсь смисл, коли проблема полягає в пристосуванні до незнайомих обставин. Однак в основі координації зусиль у рамках розширеного порядку лежить саме пристосування до невідомого. Конкуренція являє собою процедуру відкриття, пізнання нового – процедуру, властиву еволюції у всіх її формах, що змушує людину поза власною волею вписуватися в нові ситуації. І саме за рахунок зростаючої конкуренції, а не за рахунок солідарності підвищується поступово наша ефективність» [17, с. 38]

При цьому важко розраховувати на те, що кооперація «слабких» даватиме результат,

якщо державна аграрна політика орієнтуватиметься на підтримку «сильних». Тому першим кроком на шляху запровадження ринкових механізмів активізації сільськогосподарської кооперації має стати політика стимулювання конкуренції, пов'язана зі створенням сприятливих економічних умов для розвитку підприємництва: як на селі, так і в економіці загалом. Це стосується демонополізації, дерегуляції, децентралізації, зменшення податкового навантаження та спрощення податкової системи тощо.

Зокрема, особливої важливості набуває недопущення надмірної концентрації землеволодінь, яка на сучасному етапі є найбільшою проблемою і загрозою не тільки для українського села, але й для національної безпеки в цілому.

Ще одним пріоритетом розвитку сільськогосподарської кооперації, орієнтованим на «включення» ринкових механізмів її активізації, є формування системи суспільних цінностей і норм моралі, притаманних усім цивілізованим державам світу. Це дасть змогу суттєво поліпшити якість соціального капіталу на селі, який є одним із ключових чинників реалізації спільного інтересу селян та їх кооперування в умовах ринкової конкуренції. З цього приводу відомий мислитель Ф. Фукуяма зазначав: «Моральні цінності й суспільні норми є не просто випадковими обмеженнями індивідуального вибору; вони радше є передумовами будь-якої спільної дії. І дійсно, соціологи віднедавна почали називати суму спільних суспільних цінностей соціальним капіталом. Подібно до фізичного капіталу (землі, будівель, машин) та людського капіталу (вмінь і знань у наших головах) соціальний капітал створює багатства, а тому має економічну цінність для національної економіки. Він також є необхідною передумовою будь-яких видів

групових зусиль, присутніх у сучасному суспільстві, – від роботи бакалійної крамнички на розі до лобювання Конгресу чи виховання дітей» [16, с. 21].

Важливого значення для активізації ринкових процесів у контексті розвитку в Україні сільськогосподарської кооперації нині набуває процес удосконалення нормативно-правового забезпечення, орієнтованого на створення сучасної системи формальних інститутів аграрного ринку. Насамперед, це стосується недопущення подвійного оподаткування членів кооперативів – через оподаткування доходів самого кооперативу та доходів його членів, розв'язання юридичних проблем, пов'язаних з неприбутковим статусом сільськогосподарських кооперативів, встановлення освітньо-кваліфікаційних й інших вимог до учасників кооперації тощо.

Висновки. У сучасних соціально-економічних умовах сільськогосподарська кооперація в Україні повинна розвиватися на ринкових засадах самоорганізації та конкуренції. З цією метою слід відмовитися від нинішньої практики «насаджування» кооперації згори, змістивши акценти у бік формування інституційного середовища, здатного максимально сприяти реалізації економічних інтересів селян у процесі створення й функціонування кооперативних об'єднань. Насамперед, це стосується становлення низки формальних і неформальних інститутів, орієнтованих на зниження рівня трансакційних витрат учасників сільськогосподарської кооперації та збільшення рівня їхніх доходів.

Подальші дослідження з цієї проблематики можуть стосуватися окремих напрямів реалізації фіскальної й регуляторної політики держави в контексті стимулювання ринкової конкуренції як чинника активізації сільськогосподарської кооперації.

Список використаних джерел

1. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/apk?nid=2976>.
2. Для розвитку кооперації в Україні немає жодних підстав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zik.ua/ua/news/2013/09/30/431838>.
3. Зіновчук В.В. Організаційно-правові засади становлення сільськогосподарської кооперації в Україні / В.В. Зіновчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.znau.edu.ua/visnik/2012_1_2/3.pdf.
4. Зіновчук В.В. Роль кооперації у реалізації диверсифікаційних намірів сільськогосподарських товаровиробників / В.В. Зіновчук, В.І. Ткачук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.znau.edu.ua/visnik/2011_2_2/131.pdf.
5. Клокар О. Нормативно-правове забезпечення розвитку сільськогосподарської кооперації / О. Клокар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vestnikdnu.com.ua/archive/201374/217-222.htm>.

6. Клокар О. Сільськогосподарська кооперація в Україні: ретроспективний та перспективний аналіз ефективного розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eaprk.org.ua/sites/default/files/eaprk_files/2011/2011_10/11_10_22.pdf
7. Кооперація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Кооперація>.
8. Кротокин П.А. Взаимопомощь как фактор эволюции / П.А. Кротокин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.klex.ru/cjr>.
9. Львівські села рятуватимуть кооперацією [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://grim.in.ua/photo/2013/09/30/2379>.
10. Малік М.Й. Проблеми та перспективи розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів / М.Й. Малік, О.А. Козак / Розвиток сільських територій: Сільськогосподарська кооперація. – Зб. наук. праць економістів-аграрників. – Львів: Львівський нац. ун-т ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького, 2012. – С. 7-13.
11. Павличенко М.Г. Розвиток кооперації в молочній галузі / М.Г. Павличенко // Економіка АПК. – 2009. – № 5. – С. 38-48.
12. Пантелеймоненко А.О. Неприбуткова природа кооперативних організацій / А.О. Пантелеймоненко // Українська кооперація: Електронний журнал. – 2009. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrcoop-journal.com.ua/2009-2/num/pantelejmonenko.htm>.
13. Програма розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів України на 2013-2020 роки. – К.: Союз сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coop-union.org.ua/wp-content/uploads/ProgrammSOK_new_ver.pdf (проект).
14. Сіра Е.О. Соціально-економічні проблеми розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні / Е.О. Сіра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/2_KAND_2014/Economics/12_156348.doc.htm.
15. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.
16. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. – Львів: Кальварія, 2008. – 308 с.
17. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. Хайек. – М.: Новости, 1992. – 304 с.
18. Черевко Г.В. Явище кооперації в аграрній економіці: проблеми розвитку / Г.В. Черевко / Наукові і практичні аспекти сільської кооперації. Зб. наук. доп. – Львів: Львівський нац. аграр. ун-т, 2013. – С. 200-205.
19. Dannenberg P. The importance of Agrarian Clusters and Chains in Rural Areas – examples from Poland and Germany / Peter Dannenberg. – Workshop “Industrial Upgrading, Offshore Production and Labor” / Social Science Research Institute (SSRI). Duke University. – 2006. – November, 9-10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cgge.duke.edu/pdfs/workshop/Dannenberg_Presentation.pdf.
20. Figiel S. Uwarunkowania rozwoju klastrów rolno-żywnościowych w Polsce / Szczepan Figiel, Justyna Kufel, Dominika Kuberska [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ierigz.waw.pl/download/Mjg5OA>.
21. Hanson J.C. Agricultural Cooperatives and Unions of Cooperatives in Bosnia and Herzegovina: Opportunities for Improvement in Providing Services and Educational Programs for Farmers/ James C. Hanson, Miodrag Matavulj, Gregory Manzuk and John G. Richardson // Journal of Rural Cooperation. – 2010. – Vol. 38. – No. 1. – P. 3-19.
22. Murray C. Social Capital and Cooperation in Central and Eastern Europe – A Framework for Research on Governance / Catherine Murray // Journal of Rural Cooperation. – 2008. – Vol. 36. – No. 1. – P. 3-20.
23. Vilpoux O. F. Agrarian reform and cooperation between settlers in the Midwest of Brazil: An institutional approach / Olivier F. Vilpoux [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.researchgate.net/publication/261716312_Agrarian_reform_and_cooperation_between_settlers_in_the_Midwest_of_Brazil_An_institutional_approach.

Стаття надійшла до редакції 08.09.2014 р.

*

УДК 330.111.4

**В.Д. ЗАЛІЗКО, кандидат фізико-математичних наук, доцент, докторант
Національний університет Державної податкової служби України**

Шляхи підвищення ефективності виробничих ресурсів сільського господарства України у контексті зміцнення економічної безпеки

Постановка проблеми. Україна – аграрна держава, а її сільське господарство – одна з основних галузей національної економіки,

що відіграє важливу роль у житті як сільських, так і міських жителів. Ефективне управління сільським господарством та використання виробничих ресурсів має вирішальне значення для забезпечення сталого розвитку сільських територій. Економічна

© В.Д. Залізко, 2014